

ЗАХИСТ ПРАВ ПОТЕРПІЛИХ: СТАН ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УДОСКОНАЛЕННЯ ВІДПОВІДНО ДО МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ

Кузніченко С. О., Меркулова В. О.

У науковій статті досліджено захист прав потерпілих крізь призму сучасного стану чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства України, а також визначено перспективи удосконалення відповідно до міжнародно-правових стандартів.

Особлива увага акцентується на розгляді найбільш типових та актуальних проблем захисту цього суб'єкта кримінального провадження (з точки зору кримінально-правових та кримінально-процесуальних аспектів). Наголошується, що з прийняттям нової Конституції України почали змінюватися акценти у співвідношенні між значенням захисту прав обвинуваченого, підозрюваного, засудженого (чому завжди приділялася більша увага як у законі, так і в доктрині права) та захистом прав потерпілої особи. Автори зазначають, що в подальшому потребує свого вирішення проблема розмежування кримінально-правового та кримінально-процесуального поняття «потерпілий».

Ключові слова: потерпілий, обвинувачений, захист прав потерпілих, міжнародно-правові стандарти, правові норми, відшкодування.

В научной статье исследована защита прав потерпевших сквозь призму современного состояния действующего уголовного и уголовно-процессуального законодательства Украины, а также определены перспективы совершенствования в соответствии с международно-правовыми стандартами.

Особое внимание акцентируется на рассмотрении наиболее типичных и актуальных проблем защиты данного субъекта уголовного производства (с точки зрения уголовно-правовых и уголовно-процессуальных аспектов). Отмечается, что с принятием новой Конституции Украины начали меняться акценты в соотношении между значением защиты прав обвиняемого, подозреваемого, осужденного (чему всегда уделялось большое внимание как в законе, так и в доктрине права) и защитой прав потерпевшего. Авторы отмечают, что в дальнейшем требует своего решения проблема разграничения уголовно-правового и уголовно-процессуального понятия «потерпевший».

Ключевые слова: потерпевший, обвиняемый, защита прав потерпевших, международно-правовые стандарты, правовые нормы, возмещения.

The article analyzes the protection of victims' rights through the prism of the current state of the current criminal and criminal procedural legislation of Ukraine, as well as the prospects of improvement in accordance with international legal standards.

Particular attention is paid to considering the most typical and actual problems of protection of this subject of criminal proceedings (from the point of view of criminal-law and criminal-procedural aspects). It is noted that with the adoption of the new Constitution of Ukraine, the emphasis was placed on the relation between the value of protecting the rights of the accused, the suspect, the convict (to what always more attention was paid to both the law and the doctrine of law) and the

protection of the rights of the victim. The authors note that in the future, the problem of demarcation of the criminal-legal and criminal-procedural notion of "victim" needs its solution. The problem of demarcation of the essential features of the victim in the criminal and criminal procedure law must be resolved precisely by converging scientific positions on the basis of the recognition that at the time of the commission of the crime the person becomes a victim, regardless of the subjective power of the authorities, which will undoubtedly contribute to the protection of his rights in criminal justice.

Key words: victim, accused, protection of victims rights, international legal standards, legal norms, compensation.

Постановка проблеми та її актуальність. Висока інтенсивність злочинності в Україні зумовлює значну кількість осіб, які офіційно визнаються потерпілими від злочину. Більшість потерпілих стають жертвами тяжких та особливо тяжких злочинів. Так, із 523 911 злочинів, скоєних у 2017 році, було офіційно визнано потерпілими 374 238 осіб. Майже кожна друга особа потерпає від тяжких та особливо тяжких злочинів – 165 933 (45%). Жертвами крадіжок в Україні щорічно стають 235 224 (63%) осіб, грабежів – 17 186 (4,6%), розбоїв – 3248 (0,87%), вбивств – 2751 (0,73%) осіб [5; 6; 7]. За даними Міністерства юстиції, в Україні щороку налічується понад 15 тисяч осіб, постраждалих від умисних насильницьких злочинів. Тож проблема захисту прав та законних інтересів потерпілої від злочину особи, своєчасного та дієвого поновлення соціальної справедливості, відшкодування спричиненої шкоди є сталою та такою, що з кожним наступним кроком України в напрямі приведення вітчизняного законодавства у відповідність до міжнародно-правових стандартів набуватиме особливого значення та актуальності.

З прийняттям нової Конституції України почали змінюватися акценти у співвідношенні між значенням захисту прав обвинуваченого, підозрюваного, засудженого (чому завжди приділялася велика увага як у законі, так і в доктрині права) та захистом прав потерпілої особи. Положення, які містяться у ст.ст. 3, 56, 152 Конституції, доводять, що захист прав та свобод людини та їх гарантії становлять зміст та спрямованість діяльності держави, в тому числі забезпечення відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади (посадових, службових осіб). Вказується на конституційний обов'язок держави відшкодувати моральну та матеріальну шкоду, завдану фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними. Постає питання щодо можливості та доцільності

більш широкого тлумачення цих положень у тому сенсі, що це стосується і відшкодування завданих злочином потерпілому збитків. Проте прямої вказівки на це в законі немає [1].

Конституційні положення, в яких знайшли юридичне закріплення (відтворення) правові орієнтири щодо врегулювання гарантій прав особи та її законних інтересів у кримінальному судочинстві, зумовлюють цілеспрямований вплив на правову систему України загалом і на правотворчу та правозастосовну діяльність зокрема. Відповідно, конституційні правові установки (принципи) як такі, що мають обов'язковий характер, потребують своєї подальшої конкретизації в нормах певних галузей права, зокрема, кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві. Режим правового захисту потерпілої особи у кримінальному правосудді передбачає наявність певної системи правових заходів, спрямованих на забезпечення правозахисної діяльності у кримінальному судочинстві.

Ефективний захист особи потерпілого вимагав постійного та своєчасного внесення змін і доповнень до вітчизняного законодавства, зумовив більшу частину новел кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які нині є не лише підтвердженням гуманізації кримінального правосуддя, приведення його у відповідність до світових стандартів, але й доводять той факт, що в певних випадках порушується системність права, не враховуються сутнісні ознаки суміжних інститутів кримінального та кримінально-процесуального права, зокрема в частині понятійного апарату, умов, підстав та порядку реалізації тих новел, які стосуються прав потерпілої особи в кримінальному правосудді.

Розгляд найбільш типових та актуальних проблем захисту такого суб'єкта кримінального провадження (з точки зору кримінально-правових та кримінально-процесуальних аспектів) доцільно зробити на декількох рівнях: здійснити узагальнений аналіз міжнародно-правових актів, які є базовими документами щодо визначення примату захисту основних прав та фундаментальних свобод жертв злочинів, а відповідно, закріплюють необхідність єдиного міжнародного підходу у вирішенні відповідних проблем; проаналізувати сучасний стан чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства, зміст та сутність правових новел у зазначеній сфері; визначитися із тенденціями подальшого реформування вітчизняного законодавства, виокремити питання, які потребують свого вирішення на законодавчому рівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Міждисциплінарна проблема захисту прав та інтересів потерпілої особи досить часто стає предметом дослідження колективу авторів – фахівців різних галузей права. Більш інтенсивно проблема стала досліджуватися із набуттям чинності нового кримінального закону – КК 2001 р. Науковці (І.С. Токарська, О.В. Батюк, О.Г. Колб, Л.І. Міліщук, О.М. Фідря, В.С. Наливайко) намагаються по-новому осмислити завдання, які постоять перед органами судочинства в частині забезпечення прав та законних інтересів потерпілої особи як одного із учасників кримінального процесу [2].

У міждисциплінарному колективному правовому дослідженні на підставі узагальнення результатів виконання у 2006-2007 роках наукового проекту «Проблеми захисту прав та законних інтересів потерпілих

від злочину в Україні» розглядаються питання, пов'язані із визначенням потерпілого, його місцем у системі ознак злочину, процесуальним становищем, впливом на розслідування злочину [3].

Колективом авторів (В.В. Василевич, А.П. Гель, В.П. Захаров, І.С. Яковець) аналізуються особливості захисту прав потерпілого засобами та заходами, які притаманні кримінально-виконавчому законодавству [4]. Іншими вченими (О.А. Банчук, І.О. Дмитрієва, Б.В. Малишев, З.М. Саїдова) укладається хрестоматія, в якій надаються європейські стандарти, аналізується зарубіжне законодавство у сфері відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів [5].

Окремі проблеми захисту прав потерпілої особи є предметом спеціальних досліджень як кримінально-правового, так і кримінально-процесуального напрямку. Питання природи та формування правової активності потерпілої особи як суб'єкта кримінально-процесуальної діяльності розглядається у монографії Ю.О. Гурджи [6]. Практично у всіх зазначених дослідженнях звертається увага на необхідність подальшого удосконалення чинного законодавства щодо захисту прав потерпілої особи, приведення її правового статусу у відповідність до вимог міжнародного права.

Мета статті – дослідити захист прав потерпілих через аналіз стану чинного кримінального та кримінально-процесуального законодавства України з визначенням перспектив удосконалення відповідно до міжнародно-правових стандартів.

Виклад основного матеріалу. У доктрині права доводиться, що саме у 80-х роках проблема прав потерпілої особи набула міжнародного значення і є предметом обговорення на міжнародно-правовому рівні дотепер [7]. Такий висновок справедливо зумовлений доволі інтенсивною нормативно-правовою діяльністю в цій сфері міжнародних установ як європейського, так і світового рівнів: 24 листопада 1983 р. Радою Європи була прийнята Конвенція про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів; 28 червня 1985 р. Комітет Міністрів Ради Європи затверджує Рекомендації щодо ролі потерпілого в межах кримінального права та кримінального процесу та щодо допомоги жертвам віктимізації; 25 листопада 1985 р. резолюцією № 40/34 Генеральної Асамблеї ООН була затверджена Декларація основних принципів для жертв злочинів та зловживання владою; 15 березня 2001 р. Рамкове рішення Ради ЄС про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві; 24 червня 2002 р. у межах Економічної та Соціальної Ради ООН приймаються Резолюції щодо розвитку та імплементації основ медіації та відновлювального правосуддя у кримінальному правосудді та, відповідно, щодо основних принципів використання програм відновлювального правосуддя в кримінальних справах тощо.

Зміст ст.ст. 2-4 Європейської Конвенції про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів (РЕ 1983 р.) містить положення, які звертають увагу держав світу на необхідність встановлення механізму участі держави у відшкодуванні збитків, хоч би стосовно певних категорій осіб (у разі вчинення умисних насильницьких злочинів, наслідком яких є спричинення істотної шкоди фізичному стану особи; щодо осіб, які перебували на утриманні загиблих внаслідок злочину). Надається особливе значення факту надання

потерпілій особі повної інформації щодо видів, підстав, порядку відшкодування заподіяної шкоди [8].

У Декларації основних принципів для жертв злочинів та зловживання владою (ООН 1985 р.) надається тлумачення «жертви злочинів» як такої особи, якій індивідуально або колективно заподіяно шкоду (фізичну, моральну, матеріальну), спричинені істотні обмеження основних прав незаконними діями чи бездіяльністю. Передбачені різні механізми захисту прав потерпілих, які перебувають у сфері правосуддя: доступ до механізмів правосуддя; інформування про їхні права, обсяг та терміни кримінального провадження; забезпечення можливостей висловлювання своїх думок, побажань на відповідних етапах судового розгляду справи; вжиття заходів безпеки щодо потерпілого та його сім'ї; здійснення реституції – відшкодування шкоди правопорушниками (чи третіми особами); фінансова компенсація з боку держави, соціальна допомога тощо. Закріплено стандарт, зміст якого полягає у тому, що жертви злочинів мають право на швидку компенсацію за заподіяну шкоду відповідно до національного законодавства, яке має визначати різні можливості для створення та розширення національних фондів для надання компенсації жертвам злочинів. Проте виокремлюється той факт, що державам слід вжити заходів до надання фінансової компенсації жертвам, які зазнали тяжких тілесних ушкоджень та сім'ям (утриманцям) осіб, які померли чи стали недієздатними [9].

Отже, увага звертається передусім на тяжкі насильницькі злочини. Саме зміст та сутність цієї Декларації стали предметом обговорення на VIII Конгресі ООН щодо попередження злочинності «Міжнародне співробітництво в галузі запобігання злочинності та кримінального правосуддя в XXI столітті» (Гавана, 1990 р.), надали підстави для рекомендації урядам держав розробити програми щодо механізму компенсації шкоди жертвам злочинів [1].

Сутнісною ознакою Рамкового рішення Ради ЄС «Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві» (2001 р.) є спрямованість на доведення необхідності та своєчасності пошуків різних альтернативних шляхів до вирішення кримінально-правового конфлікту, які можуть бути поза межами традиційного кримінального провадження (кримінального переслідування) в повному обсязі. Одним із таких способів є примирення підозрюваного (обвинуваченого) з потерпілою особою, що є невід'ємним складником відновного правосуддя [10].

Факт утворення певної системи прогресивних та гуманних за своєю сутністю міжнародно-правових норм (стандартів) щодо захисту жертв злочинів у подальшому суттєво вплинув на реформування законодавства багатьох країн, зокрема і України. Приведення вітчизняного законодавства у відповідність до вище зазначених документів потребувало суттєвих змін кримінального та кримінально-процесуального законодавства як таких галузей права, що містять основні положення, поняття, категорії, засоби їх реалізації у сфері захисту прав та законних інтересів потерпілої особи. Результатом реформування вітчизняного законодавства відповідно до головної сутності зазначених вище стандартів стали суттєві новели кримінального та кримінально-процесуального законодавства, які підтвердили поступові кроки України в напрямі посилення гарантій захисту прав потерпілої від злочину особи.

Щодо кримінального законодавства. З набуттям чинності новим КК у 2001 році все відчутніше стає його спрямування на поширення приватно-правового складника до кримінально-правового регулювання, а відповідно, звуження певним чином тієї сфери, де діє авторитарне публічно-правове регулювання. Саме такий підхід є відтворенням нового мислення та набуття особливого значення для законодавця міжнародно-правових стандартів, зарубіжного досвіду в частині пошуку альтернативних варіантів вирішення кримінально-правових конфліктів (тим більш у разі вчинення не тяжких злочинів).

Незважаючи на доволі широке використання категорії «потерпілий» у чинному кримінальному законодавстві, як у Загальній, так і Особливій частині КК (ознаки потерпілої особи визначають особливості як основного, так і кваліфікованого складу злочинів), законодавець не надає кримінально-правового визначення цього поняття.

Новелою є те, що значно розширена сфера впливу потерпілої особи на врегулювання кримінально-правових конфліктів без застосування кримінальної відповідальності: вперше у ст. 46 КК закріплені підстави і умови звільнення особи, яка скоїла вперше злочин невеликої тяжкості, необережний злочин середньої тяжкості (крім корупційних злочинів), від кримінальної відповідальності у зв'язку із примиренням з потерпілим. У такому разі звільнення можливе лише на умовах потерпілої особи.

Покладання обов'язку відшкодувати збитки потерпілому може стати суттєвим складником переліку тих умов, за наявності яких особа може сподіватися на звільнення від покарання з випробуванням (ст. ст. 75, 76 КК). І хоча безпосередньо в цих нормах не йдеться про відшкодування збитків, апробаційна програма може охоплювати цей захід як складник (п. 4 ч. 2 ст. 76 КК). Адже саме ставлення до потерпілого, відшкодування збитків можуть стати тією основою для прийняття рішення судом про можливість виправлення винної особи без реального відбування покарання.

Покладання на неповнолітнього, який досяг п'ятнадцятирічного віку і має майно, кошти або заробіток, обов'язку відшкодувати заподіяні майнові збитки розглядається за чинним законодавством як один із примусових заходів виховного характеру щодо неповнолітніх (п. 4 ч. 2 ст. 105 КК).

Добровільне відшкодування потерпілому завданого збитку або усунення заподіяної шкоди, надання потерпілому безпосередньо після скоєння злочину своєчасної медичної або іншої допомоги є обставинами, які можуть пом'якшити покарання у разі скоєння злочину будь-якої тяжкості (п. 2 ч. 1 ст. 66 КК).

У певних випадках особистісним соціальним, демографічним, психофізичним та професійним властивостям потерпілої особи надається кваліфікуюче (особливо кваліфікуюче) значення, а відповідно, вони розглядаються як обставини, які обтяжують покарання (ст. 67 КК).

Отже, порівняно із попереднім КК (1960 р.) чинне кримінальне законодавство суттєво відрізняється наявністю доволі широкого переліку підстав та умов впливу потерпілої особи на обсяг та форми кримінальної відповідальності, види покарання.

Проте в подальшому потребує свого вирішення проблема розмежування кримінально-правового та

кримінально-процесуального поняття «потерпілий». Лише у КПК міститься законодавча дефініція потерпілого (фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди), яка, на думку окремих учених, є досить повною та чіткою, але лише з точки зору потерпілого як суб'єкта кримінального процесу, але не відповідає потребам кримінального права. Маємо погодитися із тим, що за змістом та сутністю ці поняття є неоднаковими, оскільки: шкода є доволі різнобічною, а не лише майновою, фізичною та моральною (як йдеться у КПК); потерпілою може бути і особа, щодо якої не винесено процесуальне рішення про визнання її такою (латентність злочинності); і навпаки, не кожна особа, яка визнана процесуально потерпілою, не є потерпілою від злочину [11].

Виділення потерпілого як самостійної кримінально-правової категорії, що зумовлюється посиленням уваги до індивідуальних властивостей, цінностей потерпілого як суб'єкта охоронюваних кримінальним законом суспільних відносин, необхідністю підвищення якості захисту інтересів потерпілої особи. Серед ознак потерпілого кримінально-правового значення (крім соціальної сутності та підстав для появи потерпілого) називаються: характер заподіяної шкоди та ставлення потерпілого до неї.

Не можна не погодитися із тим, що поняття потерпілого невіддільне від поняття шкода, що характер та вид шкоди (майнової, фізичної, моральної, соціальної тощо), заподіяної потерпілому, мають стати констатувачими його ознаками [7].

Ці проблеми щодо розмежування сутнісних ознак потерпілого у кримінальному та кримінально-процесуальному праві мають бути вирішені саме шляхом зближення наукових позицій на підставі визнання того, що саме в момент скоєння злочину особа стає потерпілою, безвідносно до владного суб'єктивного волевиявлення, що, безумовно, сприятиме захисту його прав у кримінальному правосудді.

Висновки. Підсумовуючи зазначене, слід звернути увагу на те, що чинне кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство містить систему правових норм, які суттєво поширюють правовий статус потерпілої особи в кримінальному правосудді, можуть сприйматися як відтворення змісту та сутності певних міжнародно-правових стандартів.

Проте, з іншого боку, наявність певних суперечностей між новими кримінально-правовими та кримінально-процесуальними інститутами, що стосуються потерпілої особи, вимагають подальшого поглибленого дослідження їхніх ознак, визначення критеріїв співвідношення з тим, щоби недосконалість чинного законодавства не впливала на стан правозастосування, а відповідно, законність та справедливість правозастосовних рішень стосовно потерпілої особи не призводила до певних обмежень її прав.

Головною проблемою залишається недостатній рівень відшкодування потерпілій особі завданих злочинних збитків. Неналежа увага до цього питання зрештою зумовила недостатній рівень захисту прав цих осіб у кримінальному правосудді, призвела до відсутності належного правового механізму щодо поновлення його попереднього статусу, морального та матеріального стану, зумовлювала невідповідність чинного

законодавства загальноувизнаним міжнародно-правовим стандартам у зазначеній сфері.

Проблеми запровадження реституційного правосуддя, посилення ролі держави у кримінальному правосудді, а відповідно, у забезпеченні відшкодування шкоди потерпілому носять комплексний характер, потребують ухвалення спеціального Закону, а відповідно до нього удосконалення як кримінального, так і кримінально-процесуального законодавства.

Література

1. Конституція України: чинне законодавство станом на 10 лютого 2011 р.: (Відповідає офіц. текстові). К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. 96 с.
2. Токарська І.С., Батюк О.В., Колб О.Г., Мілішук Л.І., Фідра О.М., Наливайко В.С. Правовий статус потерпілих та інших учасників кримінального процесу у кримінальному судочинстві України та засоби їх захисту. Луцьк, 2002. 83 с.
3. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / Колектив авторів. За заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Х.: Вид-во Кроссруд, 2008. 364 с.
4. Захист прав потерпілого від злочину в кримінально-виконавчому праві: навчальний посібник / В.В. Василевич, А.П. Гель, В.П. Захаров, І.С. Яковець та ін.; за заг. ред. докторів юридичних наук, професорів А.Х. Степанюка та О.Г. Колба. Луцьк: ПП Іванюк В.П., 2010. 176 с.
5. Відшкодування потерпілим від насильницьких злочинів: європейські стандарти і зарубіжне законодавство / О.А. Банчук, І.О. Дмитрієва, Б.В. Малишев, З.М. Саїдова. За ред. О.А. Банчука. К.: Москаленко О.М., 2015. 268 с.
6. Гурджи Ю.А. Потерпевший в уголовном процессе: юридические средства обеспечения активности: монография. Одесса: Изд-во "Optimum", 2010. 296 с.
7. Потерпілий від злочину (міждисциплінарне правове дослідження) / Колектив авторів. За заг. ред. Ю.В. Бауліна, В.І. Борисова. Х.: Вид-во Кроссруд, 2008. 364 с.
8. Європейська Конвенція про відшкодування шкоди жертвам злочинів від 24 листопада 1983 р. Международные акты о правах человека: сб. документов. М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. С. 606-609.
9. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступлений и злоупотребления властью № 40/34: Утверждена Генеральной Ассамблеей ООН 29.11. 1985 г. Международные акты о правах человека: сб. документов. М., 1998. С. 71-86.
10. Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві: Рамкове рішення Ради ЄС від 15 березня 2001 р. Вестник юстиции. М: Общественный центр «Судебно-правовая реформа», 2002. Вып. 4. С. 72-77.
11. Смоков С.М. Чи завжди нам потрібен потерпілий у кримінальному провадженні. Актуальні проблеми реформування кримінальної юстиції: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 20 квітня 2018 р. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2018 р. 152 с. С. 86-89.

Кузніченко С. О.,

*доктор юридичних наук, професор,
проректор Одеського державного університету
внутрішніх справ*

Меркулова В. О.,

*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету
внутрішніх справ*